

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 287-297

УДК: 94(575.2)

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_35](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_35)

**КЫРГЫЗДАРДЫН КОКОН ХАНДЫГЫ, ЦИН ИМПЕРИЯСЫ ЖАНА РОССИЯ
МЕНЕН БОЛГОН СООДА-ЭКОНОМИКАЛЫК БАЙЛАНЫШТАРЫ (XVIII К. – XIX
К. БАШЫ)**

**КОКАНДСКОЕ ХАНСТВО КЫРГЫЗОВ, ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ С
ИМПЕРИЕЙ ЦИНЬ И РОССИЕЙ (XVIII В. - НАЧАЛО XIX В.)**

**KOKAND KHANATE OF THE KYRGYZ, TRADE AND ECONOMIC RELATIONS WITH
THE QIN EMPIRE AND RUSSIA (XVIII CENTURY - BEGINNING OF THE XIX CENTURY)**

Толобаева Элида Анарбековна

Толобаева Элида Анарбековна

Tolobaeva Elida Anarbekovna

т.и.к., доцент, Ж.Баласагын атындагы КУУ

к.и.н., доцент., Кыргызский государственный университет имени Ж. Баласагына

Candidate of historical sciences, associate professor, Kyrgyz State University named after J. Balasagyn

Tolobaeva_elida@mail.ru

ORCID: 0009-0007-1931-0374

КЫРГЫЗДАРДЫН КОКОН ХАНДЫГЫ, ЦИН ИМПЕРИЯСЫ ЖАНА РОССИЯ МЕНЕН БОЛГОН СООДА-ЭКОНОМИКАЛЫК БАЙЛАНЫШТАРЫ (XVIII К. – XIX К. БАШЫ)

Аннотация

Кыргыздардын коңшу мамлекеттер: Цин империясы, Кокон хандыгы, Россия жана Фергана өрөөнүнүн элдери менен болгон соода-экономикалык байланыштары XVIII кылымдын экинчи жарымында тереңдеп, өзүнүн апогейине жеткен. Алардын күнүмдүк турмушундагы ички продукциясы көчмөндүк турмушка ылайыкташып, натуралдык чарбага негизделгендиктен, өздөрүн канааттандырбаган. Ошондуктан коңшу элдер менен соода жүргүзүү жана алмашуу процесстерин жөнгө салып туруу ыңгайлуу болгон. Макалада кыргыз элинин XVIII к. – XIX к. башындагы Кокон хандыгы, Россия жана Цин империясынын элдери менен соода, экономикалык жана маданий байланыштары жөнүндө жаңы көз караштын талабына ылайык, илимий эмгектердин жана булактарга анализ жүргүзүлөт. Аталган мезгилдеги кыргыздардын соода-сатык иштери баяндалып, соода товар алмаштыруу мүнөздө болгондуктан, товар алмашуу натуралдык мүнөздө экендиги аныкталат.

Ачкыч сөздөр: кыргыздар, Кокон хандыгы, Цин империясы, Россия, соода-сатык мамилелер

КОКАНДСКОЕ ХАНСТВО КЫРГЫЗОВ, ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ С ИМПЕРИЕЙ ЦИНЬ И РОССИЕЙ (XVIII В. - НАЧАЛО XIX В.)

Аннотация

Торгово-экономические отношения кыргызов с соседними государствами: Циньской империей, Кокандским ханством, Россией и Ферганской долиной во второй половине XVIII века углубились и достигли своего апогея. Внутреннее производство было приспособлено к кочевой жизни и основано на натуральном хозяйстве. В связи с этим, кыргызы вели торговую отношения с соседними народами и регулировали товарообменные процессы. В статье анализируется на основе научных трудов и источников торговые-экономические и культурные отношения кыргызов с народами Коконского ханства, Россией и Циньской империей XVIII в. – начало XIX в. с нового аспекта. Поскольку торговля велась товарообменным процессом, он носил натуральный характер.

KOKAND KHANATE OF THE KYRGYZ, TRADE AND ECONOMIC RELATIONS WITH THE QIN EMPIRE AND RUSSIA (XVIII CENTURY - BEGINNING OF THE XIX CENTURY)

Abstract

Trade and economic ties of the Kyrgyz with neighboring states: the Qin Empire, the Kokand Khanate, Russia and the Fergana Valley deepened and reached their apogee in the second half of the 18th century. Domestic production was adapted to nomadic life and based on subsistence farming. In this regard, the Kyrgyz conducted trade relations with neighboring peoples and regulated commodity exchange processes. The article analyzes, on the basis of scientific works and sources, the trade, economic and cultural relations of the Kyrgyz with the peoples of the Kokon Khanate, Russia and the Qing Empire of the 18th century. – beginning of the 19th century from a new aspect. Since trade was carried out by a commodity exchange process, it was of a natural nature..

Ключевые слова: кыргызы, Кокандское ханство, Циньская империя, Россия, торговые отношения

Keywords: Kyrgyz, Kokand Khanate, Qing Empire, Russia, trade relations

Киришүү

Кыргыздардын XVIII к. – XIX к. башында коңшу элдер менен жүргүзгөн соода, дипломатиялык жана маданий байланыштары көчмөндүк цивилизациянын деңгээлинде болгон. Изилдөөчүлөр кыргыздардын маданияты сактардын, усундардын, түрктөрдүн жана Борбордук Азиянын жергиликтүү калктарынын маданияттары менен өз ара байланышта болгондугун, ошону менен бирге уруулук өзгөчөлүктөрүн сактап калгандыгын белгилешет. Мунун өзү анын көчмөндөр цивилизациясынын бөлүкчөсү экендигине далил.

Көчмөн турмушта жашаган кыргыздардын чарбасынын бир бөлүгү дыйканчылык болуп эсептелет. Ал Кыргызстандын түндүгүнө караганда түштүгүндө жакшы өнүккөн. Байыртадан эле отурукташып дыйканчылык менен кесип кылган өзбек, тажиктер менен коңшулаш жашаган ферганалык кыргыздар жер иштетүү маданиятын жогорку деңгээлде өздөштүргөн. Алар, дыйканчылыкта, дан эгиндеринен тышкары күрүч жана пахта өстүрүшүп, өздөрүнүн керектөөсүнөн артканын сатышкан. Ал эми, аңчылык чарбачылыктын бир түрү катары каралган. Кыргыздар чарбачылыктын бул түрүн байыркы доордон бери ата-бабалардан калган кесип катары уланткан. Эл ичинен мыкты мергенчилер чыккан. Айрым мергенчилер аңчылык менен бир айыл элди баккан учурлар да болгон. Кыргыздар аңчылык кылууда экологиялык тең салмактуулукту сактаган. Мергенчилер жапайы айбандарды бооз учурунда, жаңыдан төлдөгөн мезгилде аткан эмес.

Демек, кыргыздар аңчылыкты кошумча азык-түлүк, баалуу аң-терилерин табуу, жоокердик өнөрдү өркүндөтүү жана төрт түлүк малга зыян келтирген жырткыч айбандарды жок кылуу үчүн жүргүзгөн.

Жогоруда белгиленгендей, кыргыздардын чарбачылыгынын негизин мал багуу, дыйканчылык жана аңчылык түзгөн. Калктын белгилүү бир бөлүгүнүн отурукташып жашоосу жана дыйканчылык менен алектенүүсү, коңшу элдер менен соода-экономикалык байланышта болуусу туруктуу мүнөздөгү өнүгүүнү камсыз кылып турган. Мындай өз ара мамиледе болуу эмгектин коомдук бөлүнүшүнүн (кол өнөрчүлөр, усталар менен соодагерлердин ортосундагы мамилелер) объективдүү мыйзам ченеминен байланыштуу. Соода көп учурда товар алмаштыруу мүнөздө болгон. Көчмөн мал чарбачылыгы менен алектенген кыргыздар өнөр-жай товарларына, кийим-кечеге муктаж эле. Бул муктаждыктарды Ферганадан, Кашкардан, Кулжадан келген соодагерлер канааттандырган. Кыргыздар өнөр-жай товарларын, азык-түлүктөрдү малга, териге, кийизге, баалуу аң терилерине алмаштырып алышкан. Көчмөндөр өздөрүнө чектеш жайгашкан, дыйканчылык менен алектенген элдердин базарларына малын айдап келип, соода жүргүзүп турган (Осмонов, 2019, 231-б.).

Соода-сатыктын натыйжасында көчмөндөр да, отурукташкан эл да көп пайда тапкан. Азия жана Европа өлкөлөрүн байланыштырган Улуу Жибек жолу Кыргызстан аркылуу өткөнү белгилүү. Деңиз жолдорунун пайда болушу менен бул жолдун мааниси төмөндөгөнүнө карабастан, жолдун нуктары аркылуу жакынкы өлкөлөр менен соода-сатык иштери жүргүзүлө берген.

XVIII к. кыргыздар баштарынан оор мезгилдерди өткөрүп жатканына карабастан, бул соода жолдорун өз көзөмөлүнөн чыгарбоого умтулушкан. Мисалы, алар Бухара хандыгынын шаарларынан чыгышты карай Жаркент, Кашкар тарапка кеткен бардык жолдорду көзөмөлгө

алышкан. Буруттар (кыргыздар) Бухарадан жана Кашкардан Жунгарияга жана Россияга кеткен жолдорду торошту деп Россиянын элчиси майор Угрюмов өз билдирүүсүндө ачык жазган (Осмонов, 2019, 87-б.). Соода кербен жолдорун көзөмөлдөп туруу кыргыз уруу башчыларына жакшы пайда алып келген. Улуу Жибек жолу аркылуу кербендерди өз конуштары аркылуу өткөрүү үчүн кыргыздар аларга ыңгайлуу шарт түзүүгө аракеттенишкен. Алардын коопсуздугун камсыз кылуу үчүн коштоп жүрүүгө жоокер жигиттерди дайындашкан, кербендерди азык-түлүк, жата турган жай менен камсыз кылган. Мындай соода-сатык, дипломатиялык байланыштар XIX к. башында дагы улана берген. Ал жөнүндө КР БМАНын фондунун «Краткие сведения о занятиях диких киргизов» деген атылыштагы архивдик документте орустан алыс жашаган көз карандысыз жапайы кыргыздар өздөрүнүн жерлери аркылуу өткөн кербендерди тоношот. Алардын жашоосу кичүү, орто, улуу жуз султандарынын бийлигиндей эмес (бул жерде сөз казак султандары жөнүндө айтылып жатат – Э.Т.) бийлердин башкаруусунда экендиги менен айырмаланышат. Алардын соода иштеринде Ала-Тоо жана Жууку тоолорунун этегинде өстүрүлгөн дан азыктары башкы орунду ээлейт. Орус көпөстөрү кыргыздардын жерлери аркылуу өткөндө, аларды бийлердин жигиттери узатышып, Аксу шаарына чейин коштоп барышат деп айтылат. (Центр. гос. арх. КР ф.160-И, оп.1. ед.хран.2., С.3-4.).

XVIII к. кыргыздар Чыгыш Түркстандагы Кашкар, Ак-Суу, Үч-Турфан, Жаркен шаарларына мал айдап келип, аңчылыктан тапкан аң-терилерин сатып турган. Алай менен Ат-Башынын Кашкарга жакын болуп, ал жакка айдаган мал базарга этинен түшпөй жеткен Кашкардын базарында бир күндө 40 миң баш мал соодаланып турган (Осмонов, 2019, 231-б.). Анын көбүн кыргыздар саткан. Кашкар шаарынын айланасында кыргыздардын чоң багыш, кыпчак, жаман тейит, черик урууларынын чоң бөлүктөрүнүн туруктуу жашашы кыргыздардын, Чыгыш Түркстан менен байланыштарынын өнүгүшүнө өбөлгө болгон. Кыргыздар бул шаарлардан кол өнөрчүлүк буюмдарды, кездемелерди, азык-түлүктөрүн жүктөп келишкен.

Каралып жаткан мезгилдеги, кыргыздардын соода иштеринде соодагерлер жана сүткорлор дагы негизги ролду ойношкон. Соодагерлер пайда көрүү үчүн жүк ташуучу арабалары менен көчмөндөргө келип, алар менен мурунтан убадалашып, акчаларын насыяга берип, ал товарларды арзан баада сатып алышчу. Мисалы, Д.Айтмамбетовдун 1955-ж. Жалал-Абад облусунун райондорундагы аксакал-информаторлордон чогулткан оозеки материалдарында байлар өзүнөн арткан эгинди саткандыгы же карызга бергендиги айтылат. Ынсаптуу байлар карызга берген эгинин ошол алгачкы өлчөмдө гана алышкан. Ал мезгилдеги чен-бирдик боюнча 1 чейрек буудай (азыркы өлчөмдө 6 пудга жакын) 5 теңге болгон. 5 теңгеге 1 өтүк алып кийген (Рукоп. Фонд НАН КР Инв. № 1695., 4-б.). Кыргыздар менен Чыгыш Түркстандын элдеринин ортосундагы соода байланыштарында айдап барган малга карата салыктар мамлекеттин казынасынын пайдасына чегерилген. Мисалы, сырттан төлөнгөн салык (пошлинный сбор на доставляемый извне скот – Э.Т.) 1/20, башкача айтканда 20 баш малдан 1 мал казынага түшкөндүгү кытай булактарында белгиленет (Сушанло, 1983, 91-б.). Цин бийликтери Кашкардын тышкы соода байланыштарын күчөтүү үчүн XVIII к. 50-жж. аягында сырттан кирген малга төлөнгөн салыкты (пошлина – Э.Т.) 1/20дан 1/30га чейин төмөндөткөн (Сушанло, 1983, 91-92-бб.).

Кыргыздар Борбордук Азиядагы башка элдердей эле Кытай менен соода-сатык мамилелерин жөнгө салып, андан ары бекемдөөгө аракет кылышкан. Кээ бир

изилдөөчүлөрдүн маалыматтарында көрсөтүлгөндөй, Цин бийлиги тарабынан казактар жана кыргыздар менен соода байланыштарынын өнүгүүсү, алардын саясий кызыкчылыктарын ишке ашыруу үчүн пайдаланылган деген концепция өкүм сүргөн. Цин бийликтеринин аскердик гарнизондорунун жана Сынцзяндын жашоочуларынын тамак-ашка, этке болгон керектөөлөрүн кыргыздар менен казактар камсыз кылып турушкан. Цин бийликтери, соода-сатыктын мындай активдүү өнүгүшүн: «силердин кызыкчылыгыңарды коргоп, күнүмдүк жашооңорго керек нерселерди камсыз кылып жатабыз», - деп казак, кыргыз жана уйгурларды басынтып келишкен. Ошондон улам, Сынцзянга соода кылганы келген кыргыздар да бир топ чектөөлөргө дуушар болгон. Бирок, кыргыз соодагерлери казактарга караганда казыналык соодадан азыраак көз каранды болушкан. Цин бийликтери Чыгыш Түркстандын соодагерлерине кыргыз кошундарына, Борбордук Азиянын шаарларында жергиликтүү элдер, көчмөндөр менен түзмө-түз жекече соода кылууга тыюу салышкан.

XVIII к. кыргыздардын коңшу мамлекеттердин (Цин империясы, Жунгар хандыгы, Кокон хандыгы) жана Фергана өрөөнүнүн элдери менен болгон соода-дипломатиялык байланыштары тереңдеп, бекемделген.

Калмактардан бошотулган жайыттарды пайдаланганы үчүн кыргыздар Цин бийликтерине жыл сайын 100 жылкыдан 1 жылкы же 1 кара мал жана 1000 койдон 1 кой берип турууга милдеттүү болушкан (Рукоп. Фонд НАН КР Инв. № 1439., 8-б.). Жыл сайын бул салыктарды чогултуп алуу үчүн кытай көпөстөрүн узатышып чогуу жүргөн чакан аскердик топ, Чыгыш Түркстанга жана кыргыз кошундарына жөнөтүлгөн. Кытай көпөстөрү кыргыздардын жерлеринде соодасын кенен жайылтып, өз товарларын малга, териге, кийизге, баалуу аң терилерине алмаштырып алышкан. Кыргыздар менен кытайлардын соода байланыштары, кыргыздардын Кытай базарларында да активдүү соода-сатык жүргүзүшү, эки тараптын тең пайда көрүшүнө шарт түзгөн.

Ошону менен бирге, XVIII к. экинчи жарымында Борбордук Азия элдери үчүн Цин империясы тарабынан сюзерен-вассал принцибинин негизиндеги режим иштелип чыккан. Бул режим Цин империясы Кокон хандыгы жана Борбордук Азиядагы башка хандыктары менен соода, маданий байланыштарын түзгөндө, түрк тилдүү элдердин дагы кызыкчылыктарына ыңгайлаштырып, Цин империясына жакындатуу максатын ишке ашырышкан деп айтууга болот.

Соода мамилелеринде кербендердин тездик менен жүрүшүн, коопсуздугун камсыз кылуу үчүн биргелешкен аркеттерди көрүшкөн. Жергиликтүү элдин дагы кызыкчылыктарын эске алуу менен жолдор курулуп, жакшыртылып турган. Ферганадагы Захир ад-Дин Бабурдун мезгилинен бери колдонулуп келе жаткан кербен жолдорундагы жыгачтан коюлган аралык белгилери жаңы таш белгилерине алмаштырылган. Ар бири өз конуштары аркылуу кербендердин өтүшүнө, аларды кабыл алып узатууга умтулган кыргыз башчыларынын ортосунда өз ара пикир келишпестиктер да кезиккен. Бытырандылык абалында конуштарда трансконтиненталдык соода – кербен жолдорунун өз милдетин ийгиликтүү аткарышы татаал болгон. Көчмөн уруулардын күнүмдүк жашоосунда борбордошкон бийликтин жоктугунан кыргыз бийлери соода кербендеринин өнүгүшүндөгү коопсуздукту камсыздоо максатында чептерди, болбоду дегенде жоокерлери бар бекемделген чек ара тосмолорду коюшкандыгын Д.Сапаралиев өз эмгегинде белгилейт (Кыргызстандын тарыхы..., 2016, 87-88-бб.).

Мындай шартта кыргыздар менен Кашкар-Жунгария жана Россиянын ортосундагы соода мамилелерин тартипке жөнгө салуу иши Цин империясы тарабынан ар тараптан изилдене баштаган. Цин Кытайы Чыгыш Түркстандагы горнизондорундагы аскерлерди эт менен камсыз кылуу маселесин чечүүгө аракеттенген. Мисалы, Үч-Турфанда Цин бийликтери горнизондогу өз аскерлерин тамак-ашына 1 койду 5 лянга сатып алышкан. (Кузнецов, 1983, 50-б.). Мындай арзан баада тамак-аш сатып алуу Кытай бийликтери үчүн кыргыздардын малын (кой, уй ж.б.) буга чейин болуп келгендей, Кытайдын Халхи ж.б. сырткы чек араларына айдатып жибергенге караганда бир кыйла пайдалуу болгон. Мындай пайдалуу соода жүргүзүүдөн тышкары Цин Кытайы кыргыздар менен соода мамилесине туруктуу мүнөздө жүргүзүүнүн дагы бир ыңгайлуу шартты кармагандыгында эле. Себеби, Цин бийликтери кыргыздар менен туруктуу сооданы андан ары өнүктүрүп, анын натыйжасында Кытайдын чегинен тышкары (батыш тарапты көздөй) мамлекеттердин саясаты ж.б. иштери жөнүндө соодагерлерден тынымсыз кабар алып турушкан.

Каралып жаткан мезгилдеги, кыргыздардын Фергана өрөөнүнүн элдери, коңшу мамлекеттер менен жүргүзгөн соода, дипломатиялык жана маданий байланыштары жөнүндөгү кызыктуу маалыматтар Ч.Ч.Валихановдун «Записки о киргизах» деген эмгегинде арбын кезигет. Мисалы, автор «...кыргыздардын соода иштери алардын айылдарында жүргүзүлөт. Кыргыздар жылкыны катуу баркташат. Алар өздөрүнүн малын жана товарларын Кашкар, Ош, Кокон, Ташкент шаарларына келишип, боз үйлөрүн тигип отуруп алышат. Кашкар шаарынан бышык сапаттагы тимпи, машура кездемелери алынып келинет. Алардын өң-түстөрү сары, күрөң, кара болгон. Бул товарлар койлордун санына жараша башма-баш алмаштырылат. Жогорудагы кездемердин ичинен тимпи, мисалы 4 койго алмашылган» (Валиханов, 1985, 73.34-б.). деп жазган.

Андан сырткары автор кыргыздардын жылкыны барктагандыгы, төрт түлүк малдын ичинен аны ардактап баккандыгын да баса белгилеп кеткен. Бул тууралуу ал, «...кыргыз жылкыларынын оттогон чөбү бетеге жана эбелек. Бул жем-чөптөр сентябрь айында оттогонго жагымдуу келет дагы, төрт түлүк мал семирет. Төөлөр чычырканактын жалбырагын жана көкпекти (көк чөп) сыдырып жешет, жырткыч айбандарды кармоону, балык уулоону кыргыздар такыр билбейт» - деп белгилейт. (Валиханов, 1985, 32-б.) Ал эми жырткыч айбандарды кармоо боюнча өнөрүнө келсек, Кытайдагы медициналык максатта колдонулуучу бугунун мүйүзү өтө бааланган жана кымбат сатылган. Бугунун мүйүзү лужун деп аталат. Кулжада бугунун мүйүзү бир бүтүн жамбыга бааланган (300 сомдон 500 сомго чейинки баадагы уютулган күмүш). Мындан тышкары сүлөөсүндүн териси да базар наркында өтө кымбат турган. Ал терилерди ортоазиялыктар жана сарттар 5 койго баалап сатып алышкан. (Валиханов, 1985, 32-б.) Ошондой эле, автор Ысык-Көлдө, Чыгыш-Түркстанда, Ферганада жашаган элдер баардыгы тегиз жер иштетип, дыйканчылык менен оокат кылышат деп белгилейт. Алар дан азыктарын өздөрүнө жеткидей кылып жер айдашып, эгин сееп, өстүрүп, түшүмүн жыйнап алышат деп көрсөтөт. Ч.Ч.Валиханов Ысык-Көлдө, Чыгыш Түркстанда жана Ферганадагы жыйналып алынган эгиндердин түшүмдүү болушунун себеби, бул аймактагы айдоо жерлердин сугатка ыңгайлуу экендигин эскертет. Демек, Ысык-Көлдө, Батыш Кытайда жана Кокондо ирригациялык системанын жардамы менен айдоо жерлерди суугаруунун деңгээли бирдей экендигинен кабар берет (Валиханов, 1985, 32-33-бб.).

XVIII к. экинчи жарымынан тартып Россияга багыт алган кыргыз кербендери казак талаалары аркылуу Түштүк Сибирге каттай баштаган. Бул мезгилде кыргыз кербендери Түштүк Сибирдин Петропавловск, Семипалатинск, Усть-Каменгорск ж.б. шаарларына чейин барып соода жүргүзүшкөн. Кыргыздар үчүн Кашкардын товарларына караганда орустун товарлары өтүмдүү болгон. Бирок, орус көпөстөрү Коконго, Ферганага төмөнкү сорттогу, начар сапаттагы товарларды алып келишкен. Ал товарлар кызыл түстөгү кездеме, верверет, нанка, саржа, чыт ж.б. эле. Орустар алып келген товарлардын ичинен, темирден жана чоюндан жасалган казандар ж.б. буюмдар өтө баалуу болгон. Бул товарлардын бардыгы койлорго, букаларга, териге жана ар кандай мехтерге алмаштырылган.

Соодагер үчүн пайдалуу болгон кызыл терилер, казандар ж.б. чоюн буюмдар жогорку баада сатылган. Мыкты сапаттагы кызыл терилер бул жерде 6 койго, орто сапаттагылары 5 койго, төмөнкү сапаттагылары 4 койго барабар болгон, ал эми чоюн кумаралар бир токтуга бааланган. 1 балта 1 козуга кеткен. Соода-сатык учурунда соодагерлер тарабынан насыяга берүү да кеңири таралган. Алар товарларын койго алмашып жаткан учурда алармандарга шарт коюшкан. Эгерде соодагер кандайдыр бир товарын күзүндө козуга алмашса, жазында аларман козунун ордуна кой бермек. 12 койдун териси бир койго бааланган, түлкүнүн териси бир кой, суусар – эки койго, ал эми эки улак бир койго, алты кой бир букага алмашылган. Борбодук Азиядан чыккан жибек кездемелер анчалык өтүмдүү болгон эмес. Аларды манаптардын аялдары гана сатып алышкан (Валиханов, 1985, 34-35-бб.).

Жогорудагы фактылар, кыргыздардын Фергана өрөөнүнүн элдери менен гана эмес, Цин империясы, Россия, Казак жүздөрү менен дагы жүргүзгөн соода-сатык иштери бийик деңгээлде өнүккөндүгүн далилдеп турат.

Кыргыздардын биз карап жаткан мезгилдеги Кокон хандыгы менен жүргүзгөн соода-сатык маданий байланыштарын жаңы сапатка чыккандыгын өзүнчө белгилеп айтууга болот. Себеби, Фергана өрөөнү дыйканчылыкка ыңгайлуу аймак болгондуктан, көчмөн элдер Кокон хандыгынын базарларында малын ак буудай, арпа, жүгөрү сыяктуу дан азыктарына алмаштырып, соода-сатыгын өнүктүрүшкөн.

Кокон хандыгынын территориясынын географиялык-рельефтик өзгөчөлүгү да соода-сатык иштеринде маанилүү роль ойногон. Дыйканчылыкка ыңгайлуу болгон, дайыма жылуу климатта болуп турган айдоо жерлеринде төрт түлүк малды жайыттарда кармап багып туруу мүмкүн эмес эле. Ошондуктан алар өздөрүнүн чарбасында айдоо жерлеринде пайдалануу үчүн аз сандагы кара малды багышкан. Ал эми, соода иштеринде товарлар жүктөгөн кербендер, Кашкарга жана Ооганстанга жол тартканда көбүнчө Кокондун жеринде багылган жылкыларды пайдаланышкан. Себеби, соода жолундагы асман тиреген ашууларды жана тоолорду ашып өтүү төөлөргө кыйынчылык келтирген.

Ошондой болсо да, Түркстан аймагында ысык-суукка чыдамдуу эки өркөчтүү төөлөр багылган. Ал эми, Хивада бир өркөчтүү нар тукумундагы зор төөлөр багылган. Кокондун көпөстөрү товарларын жүктөп, кербендерге кошуу үчүн, өз менчигиндеги төөлөрдү багышкан. Ал эми, төөсү жоктору кыргыздардан төөнү жалдап алышкан.

Кыргыздардын социалдык-экономикалык абалы жана Кокон хандыгынын саясий турмушундагы коңшу элдер, башка мамлекеттер менен жүргүзгөн соода ж.б. багыттагы байланыштары Өзбекстандык окумуштуу Х.Н.Бабабековдун жеке архивдик

материалдарында да кенен чагылдырылган. Мисалы, «Ташкентские дела» деген документтеги казак атаманы подпоручик Телятниковдун билдирүүсүндө «Кытайга баш ийген кыргыздардын аймагы (каменные киргизы – Э.Т.) Ташкент менен чектешет», - деп белгиленет (АВПР г.Москва. ф.Ташкентские дела. Оп. 111/1. д.1.лл.8-9.) Андан ары Телятниковдун билдирүүсүндө Ташкенттеги көпөс соодагерлери Бухара, Кожент, Кокон, Тибетке чейин кыдырышып соода жүргүзүшкөндүгү айтылат. Ошондо, бул шаарлардын аралыгы Ташкенттен Бухарага чейин тогуз күн, Бухарадан Ходжентке чейин үч күн, ал эми Кашкардан Коконго чейин тоолорду аралап он эки күн, Бухарадан Тибетке чейин эки ай жол карытып жүрүшкөндүгү белгиленет (АВПР г.Москва. ф.Ташкентские дела. Оп. 111/1. д.1.лл.9.).

Борбордук Азиядагы көчмөндөрдүн жана отурукташкан элдердин жайгашкан аймактары, жүргүзгөн чарбасы жөнүндөгү маалыматтар жогорку аталган архивдик булактарда ирееттүү түрдө кенен берилген. Тактап айтсак, «Исторический обзор сношений России с Среднею Азиею 1820-1853» деп аталган документте көчмөндөр Борбордук Азиянын түндүк жагындагы аймактын теңинен көбүн ээлейт деп жазылган. Анын ичинде Ысык-Көл ойдуңундагы буруттар (дикокаменные киргизы – Э.Т.) да жашашат. Алар көчмөн турмуштан отурукташкан жашоого өткөн мезгилди башынан өткөрүп жатышат: бир жылдык циклдин жарымын мал багуу менен алектенсе, экинчи жарымында эгин айдап, азык-түлүк өндүрүп жашашат деген маалымат берилген (АВПР г.Москва. ф. Среднеазиатский стол, оп.485. д.1700.л.3об.).

Кыргыздардын коңшу элдер жана Россия менен жүргүзгөн соода-сатык мамилелеринин жаңы деңгээли «Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии» деген булакта Россияга жиберилген натуралдык товарлардын кербени төөлөргө 16дан 18 пудга чейин жүк (груз) жүктөлгөндүгү айтылат (Обозрение Кокандского...220-б.). Кокон хандыгынын аймагында товарларды ташуу үчүн көчмөн уруулардан жалданып алынган эки өркөчтүү төөлөргө товарлар жүктөлүп соодасы өнүккөн шаарларга жөнөтүлгөн. Хандыктын аймагынан тышкары бир жумада жетчү шаарларга товарлар жылкыларга жүктөлүп, тоо арасындагы чыйыр жолдор менен Кашкарга жөнөтүлгөн.

Биз белгилегендей, соода-сатык жолдору кыргыздардын конуштары аркылуу Кашкарга чейин уланган. Кокондон Кашкарга кетчү кербен жолу Маргалаң, Анжиян, Ош шаарлары аркылуу өтүп, андан ары Терек өткөөлү аркылуу Чыгыш Түркстандын чек араларына чейин жеткен. Бул багыт боюнча мурунтан бери эле Борбордук Азия менен Кытайдын ортосундагы мамилелер калыптанып, активдүү соода-сатык иштери жүрүп турган. Терек соода жолунда малга жем-чөп, отун-суу жетиштүү болгон. Кокондон Кашкарга чейинки аралык 450-500 верстту же 12-20 күндүк жолду түзгөн. Кокон аркылуу хандын энчисиндеги орус товарлары келип турган. Андан ары көпөстөр чыгышты карай жол тартышкан. Бул жолдор аркылуу Кокон хандыгынын аймагына Англиядан жана Индиядан товарлар келип турган.

Каралып жаткан мезгилде Кокон хандыгы менен Европа мамлекеттеринин (Россия, Англия) ортосундагы соода байланышы беш жылдын ичинде 20 эсеге өскөн (Кокандское ханство...41-б.). Бирок, бул мезгилде Кокон хандыгынын жалпы, соода-сатыгы ыңгайлуу географиялык абалына карабастан төмөнкү деңгээлде кала берген.

Архивдик материалдарга таянып, окумуштуулар Россия базары Борбордук Азияда өндүрүлгөн мал чарба жана дыйканчылык продукцияларына муктаж болуп тургандыгын

далилдешкен. Мисалы, Семипалатинск бажысы түзгөн ведомостто 1799-ж. койлор, жылкылар, ири мүйүздүү малдар, буудай ж.б. дан азыктары кыдырып алмашуу түрүндөгү соодада негизги товарлардан болгон (Кыргызстандын тарыхы..., 2016, 92-б.). Андан сырткары, кыргыздардын кол менен эшилген аркан, кийиз, илбирс, сүлөөсүн, түлкү терилери, ошондой эле кургатылган мөмө-жемиштери сатылган. Ошол эле мезгилде Россияда өндүрүлгөн товарлардын көбү, казан, чайнек, шакек сымал темир буюмдарынан башкасы Борбордук Азия мамлекеттеринин көпөстөрү менен кыдырып алмашуу түрүндө соода-сатык иштерин жүргүзүшкөн.

Россияда өндүрүлгөн товарлар кыргыз конуштарында абдан баркталгандыктан, жергиликтүү уруу башчылары ортомчу көпөстөрдүн алып келген товарларына толук канааттанбай, Россия шаарларында өзүлөрүнүн соода кербендерин курай баштаган. Өзүлөрүнүн соода кербендерин Россияны көздөй Атаке, Эсенгул баатырлар жиберешкен. Бул кербендерди жетектөөчү адамдар кыргыздардан болгон. Мисалы, Атакенин кербенинин бирин анын жигити Курбан башкарган (Кыргызстандын тарыхы..., 2016, 92-93-бб.).

Атаке бий Россия менен жүргүзгөн соода-сатык иштери менен эле чектелип калбай, келечектеги стратегиялык багытты туура тандап, 1785-жылы өзүнүн ишенимдүү адамын Россия империясына элчи катары жөнөтүүнү чечет. Атакенин бул аракети жөнүндөгү материалдар КР БМАга Омскийдеги көчүрмөсү алынып келинген. Бул маалыматтарды биз төмөнкү фонддордун материалдарынан алсак болот: ф.166-И.оп.1.ед.хр.6.; ф.166-И.оп.1.ед.хр.7.; ф.166-И.оп.1.ед.хр.19. Бул материалдардын ичинен биз үчүн маанилүүсү казандык татар Абдрахман Нурмаметов аркылуу приказчик Муслим Агаферовдун кыргыздардын бийи Атаке баатырдын наамына жиберилген каты анын өзүнө (персонально – Э.Т.) жеткирүүсү жөнүндөгү маалымат болуп эсептелет (Центр. гос. арх. КР, ф.166-И. оп.1. ед.хран.19). Бул маалыматтар Кыргызстандын тарыхынын бардык басылмаларында хрестоматиялык материал катары берилген.

Кыргыз бийлери (Атаке баатыр ж.б.) алардын ээлеген жерлери аркылуу коопсуз кербендердин жүрүшү Россияны көздөй кетүүчү көпөстөр жана ташкенттик кербендерин коштоону камсыз кылуу милдетин моюнга алабыз деген сунуш ишке ашырылган.

XVIII к. аягында кыргыздардын Россия, Ооганстан, Чыгыш Түркстан менен болгон соода мамилелери туралуу Ч.Ч.Валихановдун эмгегинен кызыктуу фактыларды алабыз. Мисалы, Кашкардан алынып келинген кездемелерден ак түстөгү дабу кездемесин кыргыздар кеңири колдонушкан. Андан тигилген кийимдерди байлар да, кедейлер да кийишкен.

Ч.Ч.Валиханов бул эмгегиндеги XVIII к. коңшу элдер жана Чыгыш Түркстан, Цин империясы сыяктуу мамлекеттер менен соода-сатык мамилелеринен тышкары, элдин маданиятына күнүмдүк турмуш тиричилигине, коомдогу катмардык бөлүнүшүнө, өнөр-жай, аскер-куралдарына, тамак-ашына, уруулук бөлүнүштөрү тууралуу жазган маалыматтары мазмундуу жана кызыктуу.

Бул маселелерди иликтөөдө Ч.Ч.Валиханов кыргыздардын жашоо-тиричилигинин маңызын төмөндөгүдөй түрлөргө бөлүп караган: кол өнөрчүлүк, устачылык көчмөнчүлүк: жашоо тиричилиги, курал жарактары, тамак-ашы ж.б. Автор кыргыздардын жашоо-турмушун өз көзү менен көрүп жүргөндүктөн алардын турмуш-тиричилигине, жашоо маданиятын жалпы көчмөн турмушунун төмөнкү деңгээлиндеги натуралдык чарбанын

деңгээлинен көтөрүлө албаган жөнөкөй турмушуна кескин баа берип, алардын (кыргыздардын) конуш-журттары бири-биринен алыс жайгашкандыктан, азыркы күндө да мурун кандай болсо, ошондой көнүмүш малчылык турмушун башынан өткөрүшөт деп мүнөздөгөн (Валиханов, 1985, 35-б.). Ч.Ч.Валиханов андан ары оюн минтип улантат: бул жерде (кыргыздарда) өнөр жайдын жана сооданын белгилери жаңыдан башталып эң төмөнкү деңгээлде турат. Элде кедей-кембагалдар өтө көп. Муктаждык, кедейлик өнөр жай менен сооданы өнүктүрө турган негизги шарт. Ошондуктан, эл оокаттуу турмушка умтулуп, өздөрүнүн кара эмгеги менен жашайт. Кыргыздардын керектөөлөрү эң жөнөкөй. Алардын түшүнүгүндө байлыктын жеткен жери мал. Алар малдан өз керектөөлөрүнө жараша эт, май, тери, тамак-аш, кийим-кече, кийиз ж.б. иштетип алат. Кашкардан жана Россиядан келген соодагерлер кездеме-маталдарды алып келишет деген.

Кыргыз конуштарында өтө керектүү өнөр жай товарларына суроо-талап аз болсо дагы соодагерлер ал буюмдарды алып келишип, алмашуу жолу менен соодалашкан. Соодасатыкта кой эквивалент катары болгондуктан, натуралдык чарбанын деңгээлинде жүргүзүлгөн. Ошондуктан, кыргыздардын өнөр жай жөнүндөгү түшүнүктөрү жер айдап, дан азыктарын өндүрүү жана натуралдык товар алмаштыруу менен чектелет.

Ал эми, дыйканчылык түштүк жана түндүк аймактарда, алардын климаттык шарттарына жараша өнүккөн. Түштүк кыргыз урууларынын дыйканчылыкта жүргүзгөн чарбачылыгы түндүк кыргыз урууларынан айырмаланып, алар жерди иштетүүнүн натыйжасында, мол түшүм алгандыгы өз жашоочуларынын данга болгон керектөөсүн толугу менен канааттандырган. Зарыл болгон дан азыктары Ферганадан Алай жана Бадахшан тоолорунда жашаган элге чейин жеткирилип, алардын муктаждыктары камсыз кылынып турган. Каралып жаткан мезгилде кыргыздарда жарым отурукташкан жана отурукташкан чарба жүргүзүү системасы кеңири жайылган.

Жогоруда белгиленгендей, кыргыздардын чарбачылыгынын негизин мал багуу, дыйканчылык жана аңчылык, чарба жүргүзүүнү камсыз кыла турган шарттын негизин түзгөн. Ошондой эле, кыргыздардын чарбасынын ийгилигин камсыз кылган экономиканын өнүгүшүн отурукташкан дыйканчылыктагы коңшу элдер менен соода-экономикалык байланышты үзбөй жүргүзүп турууга мүмкүнчүлүк берген.

Кыргыздардын XVIII к. биринчи жарымы – XIX к. экинчи жарымындагы Кокон хандыгы, Цин империясы жана Россия менен жүргүзгөн соода-сатык мамилелерин изилдеп жатып, төмөндөгүдөй жыйынтыкка келебиз:

- кыргыздар дыйканчылык, соода-сатык менен алектенген коңшу элдер менен тыгыз мамиледе болуп, өздөрүнүн экономикалык абалын бекемдеп турушкан. Соода көп учурда товар алмаштыруу мүнөзүндө ишке ашып, мал негизги эквивалент катары кызмат кылган. Кыргыздар Чыгыш Түркстандын: Кашкар, Ак-Суу, Үч-Турфан, Жаркент шаарларына айдап барган малын, аңчылыктан тапкан товарларын сатып оокат кылышкан;

- орус товарлары кыргыз элинде абдан баркталган, ошондуктан, уруу башчылары (Атаке, Эсенгул баатырлар) чет элдик көпөстөрдүн соода-сатыгына толук канааттанбай, өздөрүнүн ишеничтүү адамдары жетектеген кербендерди Россияга жөнөтүшүп, өз ара мамилелерди бекемдөөгө аракеттенишкен.

Колдонулган адабияттар

1. Валиханов, Ч.Ч. Записки о киргизах / Ч.Ч. Валиханов // Собр.соч. в пяти томах – Алма-Ата, 1985. –Т.2. – 416 с.
2. Из показаний торговых людей – наманганца шарипа Мирямурова, андижанца Абдрахмана Надырбаева, кокандца Раджибая Баданбаева и ташкенца Назарбая Хасанбаева о связях Западносибирской администрации с Атаке-Батыром. Центр. гос. арх. КР, ф.166-И. оп.1. ед.хран.19.
3. Исакова, Ф. Р. Формирование национальной интеллигенции в Туркестане в начале XX века / Ф. Р. Исакова // Вестник Ошского государственного университета. – 2020. – № 1-3. – С. 65-70. – EDN KSTWVB.
4. Исторический обзор сношений России с Среднею Азиею 1820-1853. АВПР г.Москва. ф.Среднеазиатский стол. оп.485. д.1700.
5. Казацкого Атамана подпоручика Телятникова. Объяснение. АВПР г.Москва. ф.Ташкентские дела. оп.111/1. д.1.
6. Кокандское ханство по новейшим известиям // Туркестанский сборник. – Ташкент, – Т.23. – С.25-70.
7. Краткие сведения о занятиях “диких” киргизов. Центр. гос. арх. КР, ф.160-И, оп.1. ед.хран.2.
8. Кузнецов, В.С. Цинская империя на рубежах Центральной Азии. (Вторая половина XVIII – первая половина XIX в.). / В.С. Кузнецов. – Новосибирск: Наука, 1983. – 184 с.
9. Кыргызстандын тарыхы. Байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин 3 томдук. – Бишкек: “Кут-Бер”, 2016. – Т.2. – 616 б.
10. Нуров, Г.А. Киргизия во второй половине XVIII века. Рукоп. Фонд НАН КР Инв. № 1439.
11. Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии // Туркестанский сборник – Т.374. – С.207-248.
12. Общественно-экономический строй киргизов до революционного периода (Устные материалы собранные 1955 г. в районах Джалал-Абадской области Д.Айтмамбетовым). Рукоп. Фонд НАН КР Инв. № 1695.
13. Осмонов, Ө.Ж. Кыргызстандын тарыхы (Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин). / Ө.Ж. Осмонов. – Бишкек: «Мезгил», 2019. – 584 б.
14. Сушанло, М.Я. Сведения китайских источников о хозяйственной жизни киргизов в XVIII в. / М.Я Сушанло, Г.П. Супруненко. // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI-XVIII вв. – Алма-Ата: «Наука», 1983. – С.88-94.